

ASEAD 7. ULUSLARARASI SOSYAL BİLİMLER SEMPOZYUMU
EJSER 7th INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON SOCIAL SCIENCES
10-12 Nisan/April 2021 Kemer - Antalya

VANÎ MEHMED EFENDİ VE TARİH ANLAYIŞI (Ö.1096/1685)

Öğr. Gör. Dr. Kadir ERBİL¹

ÖZET

On yedinci yüzyılda yaşayan Mehmed Efendi, Van’da doğduğu için “Vanî” lakabı ile anılmıştır. Yaşadığı dönemde, iki Osmanlı padişahı yönetiminde bulunmuştur. İlim öğrenmek için Azerbaycan dâhil birçok yer gezmiştir. Öğrenimini tamamladıktan sonra Erzurum’da görev yapmış, daha sonra dönemin sadrazamının dikkatini çekmiş, sadrazamın daveti üzerine Osmanlı Devleti’nin başkenti İstanbul’a gitmiştir. İstanbul’da dönemin padişahının sohbetlerinde bulunmuş ve ilim meclislerinin kendisine danışılan önemli şahsiyetlerinden biri olmuştur. Vanî Mehmed Efendi İstanbul’a geldikten sonra çeşitli görevlerde bulunmuştur. Viyana kuşatmasından sonra hakkında olumsuz bir atmosfer oluşmuş, bu nedenle ömrünün son günlerini Bursa’da geçirmiş ve burada vefat etmiştir. Bilgisi ve hitabeti ile ön plana çıkmış, çeşitli vaaz ve nasihatlerde bulunmuştur. Zühd ve takva sahibidir. Vaazları, dinleyiciler üzerinde derin etkiler bırakmıştır. Vanî Mehmed Efendi, Osmanlı Devleti aleyhinde çalışmalarda bulunan meşhur dönme Sabatay Sevi’nin yargılandığı mahkemede divan üyesi olarak bulunmuştur. Onu ön plana çıkaran ise *Arâisu’l-Kur’an* adını taşıyan tefsir çalışmasıdır. O, tefsirde görüşlerini Türkçü bir bakışla yorumlar. Tevbe Suresi’nin 39. Ayetindeki Tebük Seferi’ne katılmakta isteksiz davranan Arapları kınamış, “...yerine başka bir millet bir getirir” ifadesinde yer alan milletin Türkler olduğunu ileri sürmüştür. Kur’an-ı Kerim’de adı geçen Zülkarneyn’in Oğuz Kağan olduğunu görüşündedir. Vanî Mehmed Efendi, Kur’an’da bozgunculuk yapan millet olarak nitelenen Ye’cüc ve Me’cüc’ün Türkler olduğunu görüşünü savunur. O, bazı kahvehanelerin kapanmasına, içkinin yasaklanmasına, bazı tekkelerin yıkılmasına neden olmuş, birtakım hatırı sayılır kişilerin sürgüne gönderilmesine sebep olmuştur. Vanî Mehmed Efendi, bazı Kur’an ayetlerinin yorumlanmasında alışlagelmişin dışına çıkarak birçok müfessirden farklı ve ilginç yorumlar getirmiştir. Vanî Mehmed Efendi Hz. Peygamber’in Türkler hakkında bazı hadisleri olduğunu ileri sürmüştür. Onun eğitim ve tarih anlayışı diğer müfessirlerden farklıdır. Amacımız; Vanî Mehmed Efendi’nin Kur’an ayetlerine getirdiği yorumlardan onun tarih anlayışını ortaya koymaktır. Çünkü o diğer müfessirlerden daha farklı bir tarih anlayışına sahiptir. Diğer müfessirler tarihle ilgili ayetlere getirdikleri yorumlarda genel bir tarih çerçevesi çizerken o, özel bir tarih çerçevesi çizmiştir.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Tefsir, Müfessir, Ayet, Türkler.

---

¹ Nevşehir Hacıbektaş Veli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagati Anabilim Dalı,
ORCID: 0000-0003-2530-4396, kadirebil@nevsehir.edu.tr

VANÎ MEHMED EFENDİ AND HIS UNDERSTANDING OF HISTORY (D.1096/1685)

ABSTRACT

Mehmed Efendi, who lived in the seventeenth century, was nicknamed “Vanî” because he was born in Van. During his lifetime, two Ottoman sultans had ruled the empire. He traveled to many places, including Azerbaijan, to learn science. After completing his education, he worked in Erzurum and upon attracting the attention of the grand vizier of the period, he went to Istanbul, the capital city of the Ottoman Empire, with the invitation of the grand vizier. He attended the conversations of the sultan of the time in Istanbul and became one of the important figures of the scientific assemblies. Vanî Mehmed Efendi had been in various positions in the capital city. After the siege of Vienna, a negative atmosphere took place about him. For that reason he spent the last days of his life in Bursa and passed away here. His knowledge and rhetoric came to the fore and he gave various sermons and advices. He was a person who had asceticism and piety, and his sermons had a profound effect on the audience. Vanî Mehmed Efendi was present as a member of the council in the court where the famous renegade Sabatay Sevi, who worked against the Ottoman Empire, was judged. What makes him stand out is his exegesis work named Arâisu'l-Qur'an. In that commentary, he interprets his views with a Turkist perspective. He condemns the Arabs who were reluctant to participate in the Tabuk Campaign which is mentioned in Surah at-Tawba 39th verse and claims that the nation in the statement “If you do not go forth....bring in your place a people other than you” is the Turks. He is of the opinion that Dhu al-Qarnayn, mentioned in the Quran, is Oghuz Khagan. He also defends the idea that Gog and Magog, which are described in the Quran as the nations that corrupt everything, are Turks. He caused some coffee houses to be closed, alcohol being banned, and some dervish lodges to be demolished, it caused a number of considerable people to be deported. Vanî Mehmed Efendi brought out different and interesting interpretations by coming out of the usual lines in the interpretation of some Qur'anic verses unlike many commentators. He claimed that the Prophet had some hadiths about Turks. His understanding of education and history is different from other commentators. In this article, our aim is revealing his understanding of history through his interpretation of the Qur'anic verses, because his understanding of history is more different than other commentators. While other commentators drew a general framework of history in their interpretation of verses, he drew a special framework of history.

Keywords: Islamic History, Commentary, Verse, Turks.

GİRİŞ

Kur'an, insanların her döneminde huzur ve mutluluğunu sağlamak ve insanlar tarafından anlaşılacak için Cebrâil vasıtası ile Hz. Peygamber'e (s) Allah tarafından gönderilmiştir. Hz. Peygamber (s) döneminde Kur'an'ın anlaşılmayan ayetleri varsa sahabe ona soruyor, Hz. Peygamber (s) de gerekli açıklamaları yapıyordu. Hz. Peygamber'den sonraki dönemlerde ise Kur'an'ın açıklanmasına ihtiyaç duyuldu. Bu da tefsir ilminin doğmasını sağlamıştır.

Tefsir, sözlükte; “açıklamak, beyan etmek” anlamındaki “fe-se-re” kökünden türemiştir. “Açıklamak, ortaya çıkarmak, kelime veya sözdeki kapalılığı gidermek” anlamındadır. Bu kelime, bunların dışında başka anlamlarda da kullanılmaktadır. Tefsir kelimesinden başka, Kur'an-ı Kerim'in açıklanması anlamında “te'vil, tebyin, beyan, tâlim, tafsil, i'rab, şerh, tavzih” gibi kelimeler de kullanılmaktadır. Kur'an'ın yorumlanması anlamına gelen tefsir, ilk dönemlerden itibaren kullanılmaya başlanmıştır. Kur'an'ı doğru anlamak ve yorumlamak için en önemli şart, onun Allah kelamı ve kendisine ait bir yapısının olduğunu kabul etmek gerekir. Kur'an'a insanoğlunun sözleri gibi yaklaşmak, onu anlamaya ve doğru yorumlamaya engeldir (Birişik, 2011: 40/290).

Kur'an'ı ilk tefsir edenin Hz. Peygamber (s) olduğu konusunda fikir birliği vardır. Sahabe tefsiri ondan almış, sahabeden de tâbiîn almıştır. Onlardan sonraki dönemde ise tefsir ilmi bir hayli gelişmiştir. Zamanla birçok ilim dalında olduğu gibi tefsirde de metot olarak farklılaşma meydana gelmiştir. Kur'an ayetlerini tefsir ederken ağırlıklı olarak rivayete ve aklî yorumlara dayanan kişisel değerlendirmeler tefsirin çeşidini belirlemektedir. Kaynak ve yöntem bakımından tefsiri; rivayet, dirayet, işârî ve lügavî/filolojik tefsir diye ayırmak mümkündür. Müfessirlerin yaklaşımları bakımından; mezhebi, ilmî, ictimai/sosyal tefsir diye kısımlara ayırmak mümkündür. Kur'an'ın konularını merkeze alarak yapılan tefsirler ise, ahkâm tefsiri ve konulu tefsir diye ikiye ayırabiliriz.

Kur'an-ı Kerim'e göre onu yorumlama yetkisi Hz. Peygamber'dedir. Ashabı, Hz. Peygamber'in sağlığında Kur'an'ı yorumlamak yerine ortaya çıkan sorunların çözümü için ona başvurmuştur. Hz. Peygamberden sonra Kur'an'ı açıklama işi, onun eğitim ve öğretiminden geçerek Kur'an'ı yorumlama alanında yetkili olan sahabeye kalmıştır. Sahabeler arasında tefsir alanında meşhur olan Abdullah b. Abbas, Übey b. Kâ'b ve Abdullah b. Mes'ud gibi sahabeler önde gelir (Birişik, 2006: 31/498).

Tefsir alanında tâbiîn ve tebeü't-tâbiînden eser veren birçok âlim yetişmiştir. Emevîler, Abbasîler, Selçuklular ve Osmanlılar döneminde sayısız müfessir yetişmiş ve kıymetli eserler vermişlerdir. Bunlardan birçoğu zamanımıza kadar gelmiştir. Konumuz olan Vanî Mehmed Efendi de Osmanlı Devleti'nde yetişmiş bir müfessirdir.

Osmanlı Devleti'nde, dinî ve ilmî eğitim Kur'an ve tecvid ile başlamış, tefsirle zirveye ulaşmıştır. Osmanlılarda temel eğitim, mahalle mekteplerinde verilirdi. Halk, Osmanlılar döneminde Kur'an ve tefsirle camide buluşur, Osmanlı müfessirlerine ait tefsirler camilerde vaaz olarak verilirdi. Osmanlı müfessirlerine dair tefsir kitaplarının bir kısmı Kur'an'ın bir bölümünün tefsiri niteliğindedir. Ayet tefsirleri daha çok Bakara sûresi 2/255 (Ayete'l-Kürsî) gibi anlam ve mesaj derinlikli ayetlerle ilgilidir. Osmanlı tefsirinde ayet ve sûre tefsirleri önemli bir yer tutmaktadır. İşte bunlardan birisi de Vanî Mehmed Efendi'nin cami vaazlarından oluşan, bazı ayetlerin tefsirinden meydana gelen *Arâisu'l-Kuran* adlı tefsiridir.

YÖNTEM

Bu çalışmada Vanî Mehmed Efendi'nin biyografisi, eserleri, ilmî yetenekleri, hizmetleri ve *Arâisu'l-Kuran* adlı tefsirinde bazı ayetlerin yorumunda tarihe bakışı ele alınarak değerlendirme yapılmıştır. Araştırmada bilimsel yöntem ve doküman inceleme modelleri kullanılmıştır.

VANÎ MEHMED EFENDİ (Ö.1096/1685)

17. yüzyılın Türk bilim ve devlet adamı olan Mehmed Efendi, "Vanî" lakabı ile şöhret bulmuştur. Osmanlı padişahları İbrahim ve IV. Mehmed döneminde yaşamıştır (Bursalı Tahir, 1342: 469). Van'ın Hoşap ilçesinde doğmuştur, ancak doğum tarihi bilinmemektedir. Babasının Vanlı olması nedeniyle "Vanî", Hoşap'ta doğmasından dolayı da "Hoşâbî" lakapları ile anılmaktadır (Pazarbaşı, 2003: 28/458).

On yedinci yüzyılda yaşayan Vanî Mehmed Efendi “Vanîzâde” (Çelebi, 1943: 2/1131) ismiyle ün salmıştır. Mehmed Efendi'nin öğrenimi hakkında fazla bilgi bulunmamakla beraber, Hoşap'tan küçükken ayrılıp Van'a gitmiş, orada ilköğretimini tamamladıktan sonra, Tebriz, Gence ve Karabağ'a gitmiştir. Buradaki öğrenimi esnasında Molla Nureddin'den dersler almış, burada on yıl kadar kalmış ve öğretiminin sonunda müezzin olmuştur (Pazarbaşı, 1988: 9).

Vanî Mehmed Efendi Öğrenimini tamamladıktan sonra Erzurum'a gider ve orada hocalık ve vaizlik vazifelerinde bulunur. Daha sonra 1069/1659 yılında Beylerbeyi olarak tayini çıkan Köprülüzâde Ahmed Fazıl Paşa'nın dikkatini çeker ve takdirini kazanır. Paşa sadrazam olduktan sonra Mehmed Efendi'yi İstanbul'a davet eder ve onu Padişah IV. Mehmed ile tanıştırır. Kısa sürede sultanın takdir ve güvenini kazandı. Padişah onu yanından hiç ayırmadı ve her fırsatta ona ikramda bulundu. Vanî Mehmed Efendi, her ilim meclisinde bulunarak ilim meclislerinin vazgeçilmez âlimi oldu. Padişah onu her gittiği yere götürür ve onun Cuma vaazlarını dinlerdi. Çeşitli konularda onun fikrine başvururdu (Kılıç, 2015: 10/3-622).

Vanî Mehmed Efendi 1076/1665 yılında İstanbul Yeni Camii'nde vaizlik yaptı ve Hâce-i sultânîlik görevine tayin edildi. Hem yeni görevini ifa etti hem de Şehzâde Mustafa'ya hocalık yaptı. Kendisi Hünkâr Vâizi makamına getirilince önceki görevini damadı Seyyid Feyzullah Efendi'ye bıraktı (Pazarbaşı, 2003: 28/458).

Vanî Mehmed Efendi, II. Viyana Kuşatması'na 1683 yılında ordu vaizi olarak iştirak etti. Kuşatma esnasında askerler arasında dolaşarak onların cesaretlerini artırıcı sözler söylemiş ve bu konuda başarılı olmuştur. Osmanlı ordusu Viyana Kuşatması'nda başarısız olunca bu durum onu çok üzmüştü. Aslında Osmanlı Sultanı bu sefere çıkılmasını istememişti. Ancak Vanî Mehmed Efendi bu sefere çıkılması için padişahı ikna etmişti. Bu nedenle kamuoyunda Mehmed Efendi'ye karşı olumsuz atmosfer oluştu. Padişah, kamuoyundaki bu olumsuz atmosferi dağıtmak için Mehmed Efendi'yi görevden alarak onu Bursa Kestel'e göndermiştir. Bu duruma çok üzülen Mehmed Efendi, 1096/1865 yılında Bursa'da vefat etmiştir. Mezarı Kestel'de yaptırdığı caminin girişindedir. Padişah IV. Mehmed, Üsküdar'da Papaz Korusu diye bilinen semti hocası olan Vanî Mehmed Efendi'ye bağışlamıştır. Boğaziçi'ndeki bu semtin mimarisi Mehmed Efendi'nin büyük katkıları ile mamur edilmiş, Vaniköy Camii ve birçok ev inşa edilmiş, daha sonra buranın adı Vaniköy diye anılmıştır (Pazarbaşı, 2003: 28/459).

VANÎ MEHMED EFENDİ'NİN ESERLERİ

Vanî Mehmed Efendi, eserlerinde Türkçe, Arapça ve Farsça kelimeleri çokça kullanmıştır. Eserlerinde ağır bir dil göze çarpar. Eserlerinin büyük bir bölümü, İstanbul kütüphanelerinde özellikle Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Vanî Mehmed Efendi hakkında detaylı bir araştırma yapan Erdoğan Pazarbaşı'nın kaleme aldığı makalesinde, onun eserleri hakkında bazı bilgiler verir (Pazarbaşı, 1990: 367-369).

Vanî Mehmed Efendi'nin eserleri, *Arâisül'l-Kur'an*'ın yanında bazı konularla ilgili eserlere yazdığı haşiyelerdir.

1- *Arâisu 'l-Kuran ve Nefâisü 'l-Furkân ve Ferâdisü 'l-Cinân.*

Müellif, bu eserini Arapça olarak kaleme almış ve eser iki bölümden oluşmuştur. Birinci bölümde, Kur'an'da ismi geçen peygamber kıssalarından bahsetmiştir. Âlemin yaratılışını anlatan ayetlerden bahsetmiştir. İkinci bölümde ise Hz. Peygamber'in (s) hayatı çeşitli ayet ve hadislerle anlatmıştır. Daha sonra, Hz. Ebubekir'in hilafeti de ele alınmıştır. Bu eserin on iki nüshası mevcuttur. Eserin dokuz nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde, bir nüshası Bayezid Devlet Kütüphanesi'nde, bir nüshası Berlin Devlet Kütüphanesi'nde, bir nüshası da Kayseri Raşid Efendi Kütüphanesi'nde kayıtlıdır (Pazarbaşı, 1990: 367-369).

2- *A'mâlü 'l-Yevm ve 'l-Leyl.*

Vanî Mehmed Efendi'nin yaptığı zikirleri içerir. Bu eserin bir nüshası "Duanâme" adı ile Lala İsmail Koleksiyonu'nda (1146/1) kayıtlıdır.

3- *Münşeât.*

Bu eser, Vanî Mehmed Efendi'nin Osmanlı sultanı IV. Mehmed ve devrin devlet büyüklerine yazdığı mektuplar ve duanâmeleri ihtiva etmektedir. Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya el yazmaları bölümünde 4472 numarada kayıtlıdır.

4- *Tasavvufî Bid'atlerden Sakınmaya Dair Bir Risale.*

Birçok nüshası bulunmaktadır. Bu nüshalardan biri Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi Koleksiyonu, 3819/2 numarada kayıtlıdır. O, bu eserinde müslümanları Hz. Peygamber'in (s) sünnetine uymaya, bid'atlerden uzak durmaya teşvik etmektedir.

5- *Tatarhâni 'ye Ta'likat.*

Eser, fıkıhla ilgili bazı meselelere dair olup Süleymaniye Kütüphanesi Laleli Koleksiyonu 3762/6 numarada kayıtlıdır.

6- *Mebhas-i Tâûn.*

Eserde, Hz. Ömer döneminde Şam'da ortaya çıkan ve yayılan Taûn olayı ele alınmaktadır. Eser, Süleymaniye Kütüphanesi Mihrişah Sultan Koleksiyonu'nda 220/17 kayıtlıdır.

7- *Mecâlis fî Velâdeti 'n –Nebî.*

Eserde Hz. Peygamber'in (s) doğum olayı anlatılmaktadır. Eser, Süleymaniye Kütüphanesi Mihrişah Sultan Koleksiyonu 220/6 numarada kayıtlıdır.

8- *Belâgate Dair Risâle.*

Eserde belagat konusunda bilgi verilmektedir. Eser, Süleymaniye Kütüphanesi Laleli Koleksiyonu'nda 3653/21 kayıtlıdır.

9- *Haşiye Alâ Tefsîri 'l-Beydâvî.*

Eser, Beydâvî Tefsiri, Âl-i İmrân sûresi 182. ayetinin tefsirine haşiye olarak kaleme alınmıştır. Süleymaniye Kütüphanesi Es'ad Efendi Koleksiyonu 3600/2 numarada kayıtlıdır.

10- *el-Hilyetü 'l- Manzûme.*

Eser, “*Hilyetü 'l-Manzûme li 'l-Vanî*” başlığı ile Vanî Mehmed Efendi'nin 28 mısra olarak Arapça şiirini Nesih hattı ile yazmıştır. Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi Koleksiyonu 212/2 numarada kayıtlıdır.

11- *Ekmeleddin'in Hidâye Hâşiyesine Ta'likat.*

Süleymaniye Kütüphanesi Laleli Koleksiyonu'nda 3762/5 kayıtlıdır.

VANÎ MEHMED EFENDİ VE İLMİ

Vanî Mehmed Efendi ilim tahsiline küçük yaşlarda başlamış, öğrenimine Van'da başlayıp Tebriz'de devam etmiş, ilim ve irfanını artırmak için oradan da Karabağ'a giderek Molla Nureddin'den dersler almış ve burada on yıl ders gördükten sonra müezzin olmuştur (Pazarbaşı, 1988: 4). Vanî Mehmed Efendi öğrenimini tamamladıktan sonra Erzurum'a gelmiştir. Burada vaizlik ve hocalık vazifesinde bulunmuştur (Parmaksızoğlu, 1976: 23/407).

Vanî Mehmed Efendi, kendisini sadece dinî konularda değil, aynı zamanda ilmî, siyasî ve tasavvufî konularda da yetiştirmiş, toplumun değer yargılarını özümsemiş, güzel ahlak sahibi bir kişiliğe sahiptir. Bu nedenle de halk arasında değeri artmış, vaaz ve öğütleri en çok dinlenen bir âlim olmuştur. Vaaz ve öğütlerinin, etkileyici gücü sayesinde insanları etkilemiştir. Bu sayede Van'da ve İstanbul'da etrafında insan halkaları oluşturmuştur (Kılıç, 2015: 10/3-623).

Her ilim adamı, yaşadığı dönemin dinî, siyasî, ekonomik, sosyal ve kültürel yapısından etkilenir. Vanî Mehmed Efendi de yaşadığı dönemdeki bazı sorunları çözmüş, çözüm yollarını göstermiş, kaleme aldığı eserlerde ilim ve kültür hayatına katkı sağlamıştır. Vanî Mehmed Efendi yaşadığı dönemdeki kargaşa ve iktidar mücadelesi için birtakım görüşler ortaya koymuştur.

Vanî Mehmed Efendi'nin kaleme aldığı mektuplarından, onun devlet adamları içerisinde saygın bir yeri olduğunu mektuplar gönderdiği kişilerin makam ve rütbelerinden anlamak mümkündür. Yazdığı mektuplar neticesinde sözünün tutulduğu tavsiyelerinin yerine getirildiği, onun etkili bir din adamı olduğu görülmektedir. Mektuplarında, döneminin askeri durumu ile bilgiler ve yaşadığı dönemin şartları hakkında ipuçları vermiştir. Vanî Mehmed Efendi yaşadığı dönemde sadece din adamı olarak görülmemiş, diğer ilimlerden de anlayan bir ilim adamı olarak görülmüştür (Konuk, 2001: 20).

Vanî Mehmed Efendi dinî konuların dışında, ilmî, tasavvufî ve siyasal konularda da kendisini iyi yetiştirmiş, yaşadığı toplumun değer yargılarını özümsemiş, yüksek ahlak ve erdeme sahip bir ilim adamıdır. Bu nedenle halk arasında değeri yüksektir. Vaaz ve nasihatleri çok dinlenen bir insandır.

Vanî Mehmed Efendi, muhataplarına güzel ve gönül alıcı sözler söylemenin, onları tebrik ve takdir etmenin etkili bir iletişim aracı olduğunu bildiği için, *Münşeât* isimli eserinde devlet adamlarına karşı gayet nazik bir dil kullanmıştır.

Vanî Mehmed Efendi, müntesibi olduğu Türk milletine büyük bir sevgi beslemiş, Hz. Peygamber'in sünnetine samimi bir şekilde bağlanmıştır. O, tasavvufla yakından ilgilenmiş, mutasavvıfların eserlerini incelemiş, bu eserlerin sıhhatine inanıp dinî ibadetlerini yerine getirmiş, kırk yaşına ulaşınca da fıkıhla ilgili kitaplar okuduğunu ve bu kitaplarda adı geçen şeyhlerin yanlış yolda olduğunu görmüş bu yüzden tasavvufa ilgi duymaktan vazgeçtiğini ifade etmiştir (Pazarbaşı, 1994: 466).

Vanî Mehmed Efendi bidatlerle mücadele bağlamında, Hz. Peygamber'den sonra ortaya çıkan, evliya mezarları ve büyük şahsiyetlerin türbelerine karşı ibadet edencesine bağlılık gösteren, bu tür mekânlara adaklar sunan, kurban kesen, çaput bağlayan ve çeşitli dilekleri kabul olması için dua eden, bir kısım tasavvufî uygulamalara karşı çıkmış, içki, tütün, sema ve musikiyle mücadele etmiştir. O, hayatı boyunca kötülüklerle ve toplumu fesada uğratabilecek davranışlarla mücadele etmiş, insanlara içki, kumar gibi kötü alışkanlıklardan vazgeçmeleri için öğütler vermiştir.

BULGULAR

VANÎ MEHMED EFENDİ'NİN TEFSİRİNDEN

Osmanlı Devleti, tarihteki hedefini gerçekleştirme başarısı göstermiş, güçlü devlet ve toplumu oluşturarak tarihe not olarak düşürmüştür. Osmanlı Devleti'nin tüm alanlarda yetiştirdiği ilim adamları -özellikle de din âlimleri- kalemlerinin kuvvetinden aldıkları güçle kendi üstün zekâ ve kavrama yetenekleriyle Kur'an'ı yorumlamaya çalışmışlardır.

Vanî Mehmed Efendi, kaleme aldığı *Arâisu'l-Kur'an* adlı eserinde bazı ayetleri diğer müfessirlerden farklı yorumlamıştır. Onun diğer müfessirlerden farklı yorumladığı ve onlarla aynı görüşü paylaştığı ayet örnekleri, Kur'an kıssalarını konu edindiği *Arâisu'l-Kur'an* adlı eserinde verdiği bilgilerde görmek mümkündür. Tebük Seferi'ne iştirakte Arapların isteksiz tutumunu eleştirdiği Tevbe sûresi 39. ayet, Kur'an kıssalarında yer alan Zülkarneyn, Ye'cüc ve Me'cüc'ün kimliğiyle ilgili yorumu Vanî Mehmed Efendi'yi diğer müfessirlerden farklı kılmaktadır. O, Kur'an-ı-Kerim'de bozgunculuklarıyla ün yapan Ye'cüc ve Me'cüc'e geçit vermeyen Zülkarneyn'in Oğuz Han olduğunu söyleyerek tarihi gerekçelerini de iddiasının peşinden açıklamıştır.

Vanî Mehmed Efendi, Tebük Seferi'ne katılımda çeşitli bahanelerle isteksiz davranan Arapların bu tutumunu, Tevbe suresi 39. ayetini yorumlarken onları şiddetle eleştirir. Tevbe suresinde: *“Ey iman edenler! Size ne oldu ki, ‘Allah yolunda savaşa çıkın’ denildiği zaman yere çakılıp kaldınız. Ahireti bırakıp dünya hayatına mı razı oldunuz? Oysa dünya hayatının geçimi ahirete göre pek az bir şeydir. Eğer (gerektiğinde savaşa) çıkmazsanız, Allah size can yakıcı bir azap ile azap eder ve yerinize başka bir topluluk getirir. O’na hiçbir zarar veremezsiniz. Allah her şeye kadirdir.”* (Tevbe, 9/38-39). Bu ayetler, nazil olduğu dönemdeki toplumun durumuna işaret etmektedir. Birtakım dünyevî arzuların peşine düşüp yaşadıkları topluma gelebilecek tehlikeleri önleyebilmek amacıyla savaşı göze alamayanlar, bağımsızlıklarını kaybetmiş ve başka milletlerin egemenliği altına girmişlerdir. Aslında kaybetmekten korktukları şeyleri kaybetmiş, pişmanlık ve zillet altında yaşamaya razı olmuşlardır.

Vanî Mehmed Efendi, Tevbe suresi 39. ayette ifade edilen Tebük Seferi'ne çıkmaktan kaçınan kişilerin azaba uğratılacağı uyarısıyla ilgili birçok tefsirden (Şevkânî, 1983: 2/362; Ebu's-Suûd, ts: 4/64; Bursevî, 1331: 3/429; Âlûsî, 1994: 6/139) bilgiler aktardıktan sonra kendi görüşlerini ortaya koyar. Vanî, isim belirtilerek yapılan yorumların bu ayetin tefsiri sayılamayacağı düşüncesini ifade ettikten sonra, ifadesi mutlak olan ayeti yaşanmış belli olaylarla ilişkilendirerek tefsir etmenin bir sakıncası olmayacağını söyler. Vanî Mehmed Efendi, *“Yerinize bir başka millet getirir.”* ifadesinden Arapların yerine getirilen milletin Türk milleti olduğunu ifade etmiştir. O, bu iddiasını, Türklerin tarihte düşmanlarına karşı yaptıkları mücadeleler sonucunda kazandıkları başarıları örnek göstererek ispat etmeye çalışır (Vanî, 1120: Yeni Camii; 543).

Vanî Mehmed Efendi, bazı Türk tarihlerinde yer alan bu bilgileri tefsirine taşımış, böylece Türk müfessirleri arasında önemli bir yere sahip olmuştur. O, kendisinden önce bazı Türk müfessirlerin Türkler aleyhindeki mesnetsiz fikirleri tefsirlerine aldıklarını hesaba katarsak onun bu görüşlerinin arka planı daha iyi anlaşılabilir olur (Pazarbaşı, 2006: 10/17).

Vanî Mehmed Efendi tefsirinde bu ayetin açıklamasında: *“Allah’ın doğru ve güzel olanı göstermesiyle deriz ki bu millet, hiçbir yönüyle Arap milletine benzemeyen Türk Milleti’dir. Çünkü bu uzun zamandan beri, doğuda, batıda ve denizlerde Rum ve Frenklerle savaşan gazilerin, Rum ülkelerini tamamını ele geçirecek buraları yurt edinen Türkler olduğunu görmekteyiz. Onlar, bu bölgelere yerleşmişler ve sonunda Rum, Ermeni ve Gürcü ülkeleriyle, Frenk ve Rus ülkelerinin bir kısmını, Türk yurdu haline dönmüştür. Buralarda, Türk dili yayılmış, İslam ahkâmı ve Müslümanların koyduğu kanunlar uygulanmış, Türklerin gayretiyle Hristiyanların birçoğu, hem İslam dinini kabul etmiş, hem de Rum, Frenk ve Rus asıllı olmalarına rağmen Türklüğü benimsemişlerdir. İşte bu, Allah’ın sadece Türklere nasip ettiği bir lütuftur. Allah, onların gerçekten başarılı olmasını sağlamak istemiştir. Allah, büyük lütuf sahibidir.”* (Vanî, 1120: 543 a). Vanî, yaptığı bu yorumun doğruluğuna dair hadis-i şerifler ve bunula ilgili yapılan yorumları çok beğenir. Mişkâtü'l Mesâbih'te geçen hadisi (Müslim, 1413/1992: 3/2238) eserinde delil olarak yer verir.

Vanî Mehmed Efendi, kendi görüşlerini destekler nitelikte gördüğü yorumları eserine almış, onları kendisine dayanak saymıştır (İbn Kesir, 1988: 1/368).

Vanî Mehmed Efendi, Türk tarihinden örnekler verir ve bunlara ilişkin değerlendirmesine şöyle devam eder: “Hicaz Bölgesi’nden, Busrâ’daki develerin boyunlarını bile aydınlatacak bir ateş çıkıncaya kadar kıyamet kopmayacaktır (Tebrizî, 1961: 3/5446) hadisinin 654 yılında Medine’de ortaya çıkan bir ateş olarak yorumlandığını, halbuki Medine’de yanan ateşin Şam’ın Busrâ kasabasındaki develerin boynuna varıncaya kadar aydınlatmasının akla uygun bir yorum olamayacağını söylemektedir. Vanî, hadiste geçen “aydınlatmayı” bu konudaki haberlerin yaygınlık kazanması şeklinde yorumlayan Nevevî’yi örnek göstererek, bu tür hadislerle ilgili kendisinin de uygun yorumlarda bulunduğunu iddia etmektedir.” (Vanî, 1120: 543 b)

Vanî Mehmed Efendi, Tevbe suresi 39. ayetinin tefsiri bağlamındaki düşüncelerini Türk tarihinden verdiği şu örnekle açıklar: “Türkler size ilişmedikçe, siz de onlara ilişmeyin.” (Tebrizî, 1961: 3/18; Ebu Davûd, 1413/1992: 4/485-486) hadisi ile Hz. Peygamber’in ümmetini Türklerle savaşmaktan nehyettiği tezini ileri sürer (Vanî, 1120: 545 a).

“Türk adı, Oğuz Han’ın çocuklarına verilmektedir. Onlar, Türkmenlerdir. Çünkü onların oğulları veya torunları 24 taneydi. Bunlardan bazıları; Avşar Han, Salur Han, Eymür Han, Bayındır Han, Kaçar, Bayat, Kaynak, Kalı Han ve diğerleri. Bunlar çoğaldılar ve babalarının adı ile adlandırılan 24 boy haline geldiler. Bu nedenle dünyadaki Türk ve Türkmen olan herkes bu boya mensuptur. Onların yurdu, Mâverâünnehr ötesindeki Türkistan ülkesi olmuştur. Türkler, yerleştikleri bölgedeki Mecusi halk ile de savaşmışlardır.” (Vanî, 1120: 545 a).

Vanî şöyle devam eder: “Hicrî 350 yılında İsmâiliyye denilen Rafizilere mensup mühlitler, Mısır ve Suriye’yi istila etmişlerdi. Müslümanlar aralarındaki birtakım görüş ayrılıklarından faydalanan Rumlar, İslam topraklarını istila ederek, vaktiyle onların kendilerinden aldıkları toprakları yeniden alıp, Ruhâ ve Malazgirt’e dayanmışlardı. Bu nedenle Allah, lütfuyla Türkleri İslam dinine girdirerek müslümanlar üzerinde nimetini tamamlamıştır.

Hicrî 349 yılında, Salur boyundan bütün Türklerin hükümdarı olan Cengiz Han Müslüman oldu. Bu olayların bereketiyle Türk boylarından; Avşar, Bayat, Salur diğer boylardan büyük bir topluluk Müslüman oldu. Bu durum, onların arasından eserler veren âlim ve keramet sahibi bazı meşayihin ortaya çıkmasına neden oldu. Sonra Cenk Han’ın oğlu Salih Tepsi Han, ondan sonra oğlu Mü’min Buğra Han, Müslümanları yüceltiler ve onlara bir sığınak oldular. Buğra Han’dan sonra kendisine Beyğu Han adı verilen kâfir bir hükümdar geldi. O, Müslümanlara eziyet etmiş, onların kökünü kazımak istemişti. Ona, Kaynak boyundan büyük emir, Dakûk engel oldu. Dakûk ölünce, yerine oğlu Selçuk geçti. O, 24 boydan meydana gelen Müslümanların tamamını topladı. Yanında bulunanlarla beraber İslam ülkelerine kaçtılar. Onlar, Seyhun ırmağını geçerek, Semerkand ve Buhara’ya vardılar (Vanî, 1120: 545 b).

Davarları, yük ve binek hayvanları çok olduğu için, ekin ve bostanlarının tahrip edilmesinden Buhara ve Semerkand halkı, onları dönemin sultanı Mahmud b. Sebüktekin'e şikâyet etmişlerdi. Bu yüzden Sultan, askerleriyle onların üzerlerine yürüyüp onları buradan çıkardı, Horasan, Merv ve civarında bulunan çöllere sürdü. Sultan Mahmud b. Selçuk ölünce yerine oğlu Sultan Mesud geçti. Türkler, ona karşı çıktı. Tuğrul b. İsrail b. Selçuk, onları hâkimiyeti altına aldı. Sonra Sultan Mesud'u Hindistan'a kovdular; ancak Sultan Mesud yolda öldü. Oğlu Sultan Mevdud, Hindistan'ı hâkimiyeti altına aldı ve orada kaldı... Alpaslan, Urmanus'un Malazgirt'e geldiğini duyunca, veziri Nizâmü'l-Mülk ve oğlu Melikşah'ı, çoluk çocuğunu Hemedan'a gönderdi. Kendisi de az bir grupla Van'a doğru gitti. Bitlis ve Ahlat arasında bulunan Urfa'ya gelince askerleriyle istişare etti ve onlara: "Kafirlerin sayısı çoktur, onlara aniden saldırmamız gerekir." dedi. Bunun üzerine, arkasında namaz kıldığı imam ona: "Yarın Cuma günüdür; Cuma vaktinde tüm İslam beldelerinde sana dua edilsin. Sen de bu vakitte savaş." dedi. Alpaslan bu tavsiyeye uydu ve on dört bin kişiden meydana gelen ordusuyla harekete geçti. Cuma vaktinde düşman askerlerinin bulunduğu Malazgirt'e ulaştı. Alpaslan ve ordusu düşmana saldırarak onları kılıçtan geçirdi.

Müslümanların bulunduğu tarafa rüzgâr esmeye başladı. Esen rüzgâr müslümanlar üzerine kum saçtı. Bu nedenle Müslümanlar neredeyse yenilecekti. Bunun üzerine Sultan atından indi, namaz kıldı. Namazdan sonra Allah'a tazarruda bulundu ve bu konudaki samimiyetini ortaya koydu. Allah rüzgârın yönünü değiştirdi, savaş düşmanın aleyhine döndü. Müslümanlar kâfirlere galip geldi. Onların çoğunu öldürdüler, bir kısmını esir aldılar, büyük miktarda ganimet elde ettiler. Düşman ordusunun komutanı olan Urmanus esir alınanların arasındaydı. Daha sonra onu serbest bıraktılar, onunla cizye verme ve büyük kaleleri Müslümanlara teslim etme karşılığında sulh yaptılar." (Vanî, 1120: 545 b)

"... İşte bu Allah'ın "*Çıkmazsanız Allah size can yakıcı azapla azap eder ve yerinize başka bir millet getirir. O'na bir şey yapamazsınız Allah her şeye kadirdir.*" (Tevbe, 9/39) ayetinin yorumu: Ey Arap topluluğu/milleti! Eğer Tebük Seferi'ne çıkmazsanız, Allah size can yakıcı azapla yani sizi düşmanınızın istilasıyla azap eder. Şu anda doğu ve batıda Türkler, Araplara galip gelmiştir. "*Ve yerinize başka bir millet getirir.*" yani Bizanslılara yapılan bu sefere çıkma hususunda onları sizin yerinize getirir. Sizin yerinize geçirilen bu topluluk Türklerdir. "*Ve yerinize başka bir millet getirir.*" cümlesini, öncesindeki "*Çıkmazsanız Allah size can yakıcı azapla azap eder.*" cümlesine atfetmek; hassı, âmm üzerine atıf yapmaktan dolayıdır. Çünkü bu, "istibdal", bir tür azaptır. Ey Arap topluluğu/milleti! "Allah'a asla zarar veremezsiniz." Çünkü O'nun gücü her şeye yeter. Burada, önceki cümlelerin tamamlayıcısı olarak "Allah her şeye kadirdir." denilmiştir. Türkün size galip gelmesiyle size azap etmeye, yerinize Türkü geçirmeye, sebepleri değiştirmeye, bir sebep aracılığı olmadan da dinine yardıma kadirdir." (Vanî, 1120: 545 a-b).

Kur'an'ın tarihî olayları anlatımında, genellikle olayların geçtiği yer ve zaman açık bir şekilde ifade edilmez. Onu, sözün siyak ve sibakından anlamak mümkündür. Bu tarihî sahneler insanlara son derece dikkat çekici bir üslup ve mükemmel bir sanat metoduyla sunulur. Kur'an'da anlatılan bu tarihî olaylar ve kıssalar geçmiş olayları bize sadece öğretmek için değil, anlatılan olaylar üzerinde düşünmek, onlardan ders almak, geçmiş milletlerin düştükleri hatalara düşmemek, yaptıkları yanlışları yapmamak için anlatılmaktadır.

ZÜLKARNEYN

Tefsir tarihinde, bazı müfessirler siyasî okumalar yapmıştır. Bu okumalar, bazen Zülkarneyn, Ye'cüc ve Me'cüc'ün kimlikleri konusunda yoğunlaşmıştır. Kur'an, Zülkarneyn'i görev sorumluluğunun bilincinde olan güzel bir örnek olarak sunmaktadır. Ye'cüc ve Me'cüc, Zülkarneyn kıssasının içinde yer alan ve ana konuyu meydana getiren unsurlardandır. Kur'an'da Zülkarneyn'in nerede ve ne zaman yaşadığı açıkça belirtilmemiştir. Bu konuda müfessirler görüş ayrılığına düşmüş, birbirinden farklı rivayetleri eserlerine almışlar, bir tercih yapmada zorlanmışlardır. Bu konuda müfessirlerin bir kısmı kendinden önce yapılan rivayetleri aynen alırken bir kısmı da etnik, tarihî ve kültürel kimliklerinin etkisi ile Zülkarneyn'i kendi milletinden kabul etmiştir. Bu nedenle müfessirler arasında Zülkarneyn'in milliyeti konusunda farklı görüşler ortaya çıkmış, bu durum müfessirler arasında yorgun düştükleri bir yarışa dönüşmüştür.

Kur'an-ı Kerim Zülkarneyn'i, Allah'ı seven ve Allah'ın da kendisi sevdiği salih bir kul olarak tanıtmaktadır (Kehf, 18/83-98). Vanî Mehmed Efendi, Zülkarneyn'in Oğuz Han olduğu şeklinde Türk tarihlerinde yer alan ve delili sadece geleneksel olan bir görüşe katılmaktadır. Vanî, *Arâisü'l-Kur'an* adlı eserinde bu kıssayı müstakil bir başlık altında ele almıştır. Bu kıssa hakkındaki yorumunu Kehf suresi 83-98. ayetlerinde yapmıştır (Vanî, 1120: Raşid Efendi 261a-264 b). Vanî Mehmed Efendi, tefsirinde önce Kehf suresinin nüzul sebebini anlatır, daha sonra da Zülkarneyn'in kimliği ile ilgili diğer tefsirlerdeki rivayetleri aktardıktan sonra, bu konudaki kendi görüşlerini şu şekilde açıklar:

“Türklerin İshak'ın oğullarından olduğu görüşünün kabulüne gelince; burada ifade edilen İshak'ın İshak peygamber olduğu açıktır. Bil ki, ben Türk tarihinden Oğuz Han'ın Yafes'in soyundan olduğunu gördüm. Türklerin tamamı da onun soyundandır. Oğuz Han, Hz. İbrahim'le aynı zaman diliminde yaşadı. Hatta Türkler, onun İbrahim'e iman ettiğini ve İshak'ın kızı ile evlendiğini de iddia ederler. Türkler, Kur'an'da adı geçen ve Zülkarneyn diye kastedilen, Oğuz Han'dır derlerdi. Buna göre Türkler, anne tarafından Hz. İshak'ın çocukları olmuş derler. Nitekim Hz. İsa'nın İsrailoğullarından olduğu gibi, Türkler de, İshak'ın oğulları sayılır. Türk ismi de, Oğuz Han'ın çocuklarına verilmektedir” (Vanî, 1120: Yeni Camii 543 a).

YE'CÜC VE ME'CÜC

Vanî Mehmed Efendi, Zülkarneyn kıssasında bozguncu özellikleri ile tanıtılan Ye'cüc ve Me'cüc'ün (Kehf, 18/94; Enbiyâ, 21/96-97), kendisinden önce birçok müfessirin Türkler olduğunu söylemelerine karşılık, o, bu bozgunculuk çıkaran millete karşı set çeken Zülkarneyn'in Türk olduğunu ifade etmiştir. Set yapma konusunda ona yardım eden milletin de Türkler olduğunu belirtmiştir. Bir kısım müfessirin Ye'cüc ve Me'cüc'ün milliyetini belirtme konusunda görüşleri, ancak bu görüşü iddia edenleri bağlar.

Zülkarneyn, Ye'cüc ve Me'cüc'ün kimlikleriyle ilgili yorumu, Vanî Mehmed Efendi'yi diğer Türk müfessirlerinden farklı kılmaktadır. Vanî, bazı müfessirler gibi Kur'an'ın bozgunculuklarıyla tanıttığı Ye'cüc ve Me'cüc'ün Türkler olduğunu söylemek yerine, onlarla mücadele eden Zülkarneyn'in Oğuz Han olduğunu söylemiş ve kendisine göre gerekçelerini de ifade etmiştir.

Türkler, İslam'ı gönülden kabul etmiş, bu dinin yayılması ve güçlenmesi için ellerinden gelen her şeyi yapmışlardır. Onlar, Kur'an'da nitelikleri övülen bir millet olmayı en büyük hedef edinmişlerdir. Egemenlikleri altında bulundurdıkları topraklarda meydana getirdikleri tarihî ve kültürel miras da bunun bir kanıtı olmuştur.

HZ. İBRAHİM'İN BABASI

Vanî Mehmed Efendi, *Arâisü'l Kur'an* adlı eserinde Kur'an'da adı geçen peygamberlerin kıssalarını ele almış, Hz. İbrahim'i çeşitli ayetlerde konu edinmiştir. Bu ayetlerden biri En'âm Suresi 6/74-85. ayetleridir. Bu ayetlerde, Hz. İbrahim'in babası olduğu belirtilen Âzer ile olan diyaloglardan bahsetmektedir. O, bu ayetlerde Hz. İbrahim'in babasının Âzer olup olmadığı ve İsrailiyât kaynaklı bilgilerde babası olarak tanıtılan Târah ile aynı kişi olup olmadığı tartışmalarını ele almıştır. Bu konunun önemi, Hz. Peygamber'in soyunun Hz. İbrahim'e dayandığı ataları olmasıdır. Hz. İbrahim'in babasının müşrik Âzer olması, Hz. Peygamber'in soyunun dayandığı kişilerin küfür ehli kişilerin bulunduğu anlamına gelir. Bu durum ise, Hz. Peygamber'in ismeti ve soyunun temizliği konusunda bir sorun teşkil edip etmemesi önemlidir.

Hız. İbrahim, Kur'an-ı Kerim'de çokça bahsedilen, hayatından çeşitli kesitler sunulan, tevhid inancının sembolü kabul edilen ve ulu'l-azm diye nitelendirilen peygamberlerden birisidir. Kur'an'da onunla ilgili söz konusu edilen bir konu da, babası olarak tanıtılan Âzer ile olan ilişkisidir. Ayette (En'âm, 6/74) açıkça Âzer'in, Hz. İbrahim'in babası olarak bahsedilmektedir. Vanî Mehmed Efendi, Hz. İbrahim'in babası ile ilgili tartışmalara *Arâisü'l-Kur'an* adlı eserinde, Hz. İbrahim'in kıssalarını ele aldığı yerlerden biri olan En'âm suresinin 74-85. ayetlerini açıklarken ele alır (Vanî, 1120: Esad Efendi 77-80 a b). Vanî, ayetlerin kısaca açıklamasını yaptıktan sonra 74. ayette İbrahim'in tam isminin Âzer oğlu İbrahim olduğunu ifade eder. O, öncelikle Âzer ile tarih kitaplarında adı geçen Târah'ın aynı kişi olup olmadığı sorununa değinir.

Vanî'ye göre: Âzer ile tarihçilerin bahsettiği Târah aynı kişi olup, Âzer'in diğer adı Târah'tır. Bu garip karşılanmaması gereken normal bir durumdur. Çünkü Hz. Yusuf'un babası hem Yakub hem de İsrail olarak bilinmektedir. Vanî Mehmed Efendi'ye göre bu konuda Kur'an ile tarih kitapları arasında bir çelişki yoktur (Vanî, 1120: Esad Efendi 78 a).

Vanî Mehmed Efendi, ayette geçen açık ifadelerden, Âzer'in, Hz. İbrahim'in sulbünden geldiği ve babası olduğunu ifade eder. O, Âzer'in Hz. İbrahim'in babası değil, amcası olduğu şeklindeki yorumları akıl ve İslam dışı olarak nitelendirir. Özet olarak Vanî Mehmed Efendi, tarih kitaplarında adı Târah olarak geçen kişi ile Âzer'in aynı kişi olduğu ve Hz. İbrahim'in öz babası olduğunu ifade etmektedir (Vanî, 1120: Esad Efendi 78 b).

Vanî Mehmed Efendi'nin bazı ayetleri tefsirinde diğer müfessirlerle aynı fikirleri paylaştığı görülür.

Enfâl Suresi, 8/63:

“Ve (Allah), onların kalplerini birleştirmiştir. Sen yeryüzünde bulunan her şeyi verseydin, onların gönüllerini birleştiremezdin, fakat Allah onların aralarını bulup kaynaştırdı. Çünkü O, mutlak galiptir, hikmet sahibidir.”

“Eğer yeryüzünde olan her şeyi harcasaydın, onların gönüllerini birleştiremezdin” “Buradaki hitap Hz. Peygamber'e ve akıl sahibi olan ve aklını kullanabilen kimselerdir. Onların kalplerinden olan nefreti, kini ve vahşeti çıkaramazdın. Çünkü Araplar kindar, küçücük bir menfaat için birbirine karşı düşmanlık besleyen ve en küçük bir menfaat için bile birbirleriyle savaşan bir millettir. Barışı istemezler. Dostluk, kardeşlik ve ittifak için bir araya gelemezler. Şehirde yaşayan ve köyde yaşayan için de bu böyledir. Allah lütfu ve mucizesiyle onların arasını düzeltti ve kardeş yaptı. Allah burada Hz. Peygamberin mucizesini ve peygamberliğini açıklamaktadır. O izzet sahibidir, kalpleri birleştirmeye, onları kardeş yapmaya kimsenin gücü yetmezken O'nun gücü her şeye yeter. O hikmet sahibidir, O'nun hikmetini kimse bilemez (Vanî, 1120: Esad Efendi 63 a).

İsrâ Suresi, 17/81:

“Yine de ki: Hak geldi; bâtil yıkılıp gitti. Zaten bâtil yıkılmaya mahkûmdur.”

Onlara cevap olarak “De ki: ‘Hak geldi.’ İslam geldi, Hz. Peygamberin hicreti yaklaştı “Bâtil yıkılıp gitti.” Tüm dünya ve Arap yarımadası tarihinden şirk yok oldu gitti. Cümlelerin te'kidi içinde gelecekle ilgili olarak “Bâtil yok olmaya mahkûmdur.” der. Fahreddin Râzî tefsirinde İbn Abbas'tan şu rivâyeti nakleder: “Arap kabileleri putları seviyor, ona tapıyorlardı. Kâbe Allah'a: “Ya rabbi etrafımdaki putlara ne zamana kadar tapılacak.” diyerek şikâyet etti. Allah Kâbe'ye vahiyle: “Seni, etrafında sevgi ile secde edecek, tavaf edecek, telbiye getirecek müminler olacak.” dedi. Bu âyet, Mekke'nin Fethi günü nazil olunca Hz. Peygamber Kâbe'nin içindeki putları temizletti ve bu âyeti okudu.

Hız. Peygamber, Hız. Ali'ye Kâbe'nin üzerine çıkarak orada bulunanı aşağı atmasını söyleyince, Hız. Ali Kâbe'nin üzerine çıkarak orada bulunan Hübel putunu aşağı atarak kırdı. Etrafta bulunan Mekkeli müşrikler bu duruma şaşırđılar. Hak olan İslam geldi, batıl olan şirk yok oldu (Vanî, 1120: Esad Efendi 70 a-b).

Tevbe suresi, 9/108:

“Onun içinde asla namaz kılma! İlk gündən takva üzere kurulan mescit, içinde namaz kılman elbette daha doğrudur. Onda temizlenmeyi seven adamlar vardır. Allah da çok temizlenenleri sever.”

Hız. Peygamber Mekke'den Medine'ye hicret edince önce müminlerle birlikte kaldığı Kubâ'da bir mescit ve sonra da Medine'de bir mescit inşa ettiler. Allah bu iki mescidi de hicretin dokuzuncu yılında nazil olan Tevbe sûresinin beşinci âyetinde methetmiştir. Âyetin nüzul sebebi konusunda Muhyi's-Sünne Ferrâ el-Begavî, (ö. 516/1122) *Meâlimü't-Tenzil* adlı tefsirinde şunları söyler: “Bu âyet, Kubâ mescidine karşılık Dırar mescidini yapan münafıklar hakkında nazil oldu. Bu münafıklar on iki kişi idi. Bunlar müminlere zarar vermek, aralarına nifak tohumu ekmek için bu mescidi inşa ettiler. Hepsisi de burada namaz kılıyordu. Hız. Peygamber Tebuk Seferi için hazırlıkları tamamlamışken mescidin inşasını bitirerek Hız. Peygamber'e geldiler: “Ey Allah'ın Rasulü, yağmurlu, soğuk gecelerde Mescid-i Nebevî'ye gidemeyecek kadar rahatsız olanlar için bir mescid yaptık. Mescide gelip burada bize namaz kıldırmanı ve dua etmeni istiyoruz.” dediler. Hız. Peygamber de: “Şimdi sefere gidiyorum, inşallah dönüşte size uğrar namaz kıldırırım.” dedi. Takva üzere kurulan mescitte namaz kılman, Dırar Mescidi'nde namaz kılmandan daha hayırlıdır. Bu dönem yaz mevsiminin sonu, kış mevsiminin başlangıcıydı. İlk yapılan mescidin Kubâ Mescidi mi, yoksa Mescid-i Nebevî mi olduğu hakkında görüş farklılığı vardır. Her iki mescid de ilk yapılan mesciddir ve namaz kılanlar için takva üzere kurulmuştur (Vanî, 1120: Esad Efendi 76 a).

Haşr suresi, 59/2:

“Ehl-i kitaptan inkâr edenleri, ilk sürgünde yurtlarından çıkararak O'dur. Siz onların çıkacaklarını sanmamıştınız. Onlar da kalelerinin kendilerini Allah'tan koruyacaklarını sanmışlardı. Ama Allah, onlara beklemedikleri yerden geliverdi. O, yüreklerine korku düşürdü, o korkuyla evlerini kendi elleriyle, hem de müminlerin elleriyle harap ediyorlardı. Ey akıl sahipleri' İbret alın.”

Ey müminler, Ehl-i kitabı kalelerinden, sertliklerinden ve cesaretlerinden dolayı çıkaramayacağınızı zannetmişsiniz. Yahudiler de kalelerinin kendilerini Allah'ın azabından koruyacağını zannetmişlerdi. Allah'ın azabı onlara hesap bile etmedikleri bir yerden geliverdi. Allah, onların kalplerine korku saldı. Bu korkudan, evlerinin taşlarını dahi kendilerini koruması için kalenin yıkılan yerlerine taşıdılar. Evlerinin bir kısmını da savaş alanını genişlemek için müminler yıktı. Ey akıl sahipleri bu olanlardan ibret alın (Vanî, 1120: Esad Efendi 133 b).

SONUÇ

Kur'an-ı Kerîm'de, görev ve sorumluluklarını yerine getirmeyen toplumun yerine başka bir toplumun geçmesi, toplumsal bir kanun olarak sunulmaktadır. Yeryüzünde hükümlerlik sürme anlamındaki hilafetin el değiştirmesi, bir milletin yerine başka bir milletin geçmesi ilgili ayetler, müfessirlerin etnik kimliklerine göre farklı yorumlarına yol açmıştır. Vanî Mehmed Efendi, Hz. Peygamber'in 630 yılında yaptığı Tebük Seferi'ne katılmakta isteksiz davranan ve bundan kaçınan kimselerin azaba uğratılması ikazını; dünyada düşmanlarının kendilerine galip gelecekleri, ahirette de elem verici bir azapla karşılaşacakları şeklindeki diğer müfessirlerin de yorumunu aktardıktan sonra “*Yerinize başka bir millet getirir.*” ifadesinde, Arap toplumunun yerine getirilen milletin Türkler olduğunu belirtmiştir (Vanî, 1120: Yeni Camii 543 a).

Osmanlı dönemi müfessirlerinin büyük çoğunluğu, Türklerin İslam öncesi tarihiyle Kur'an'da anlatılan tarih arasındaki ilgi konusundaki yorumlarda, diğer müfessirlerden nakiller yaparak yetinmişlerdir. Osmanlı dönemi müfessirleri, Türklerin İslam'ı kabulünden sonraki tarihine sıkı bir şekilde sahip çıkmışlardır. Onlar, Kur'an'ın sunduğu mesajları kendi dünyalarına, yaşadıkları olayların içine taşımışlar, olayları anlatırken kullandıkları ayetleri adeta kendi durumlarını açıklamış gibi duygularla yorumlamışlardır. Vanî Mehmed Efendi, Hz. İbrahim'in babası konusunu ele alırken sakin bir tavır sergilemiş, ele aldığı bu konuyu ana hatlarıyla temel kaynaklardan nakiller yaparak sunmayı tercih etmiştir.

Vanî Mehmed Efendi *Arâisü'l-Kur'an* adlı eserinde Türk milleti hakkında Kur'an'ın bazı ayetlerinden yaptığı çıkarımlar, bazı bilim adamları tarafından Türk milliyetçisi denmesine neden olmuştur.

KAYNAKÇA

- Birişik, A. (2011). “Tefsir”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul: TDV Yayınları, (cilt. 40, ss. 281-290).
- Birişik, A. (2006). “Müfessir”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul: TDV Yayınları, (cilt.31, ss. 498-500).
- Bursalı Mehmed Tahir Efendi, (1342), Osmanlı Müellifleri, İstanbul: Matbaa-i Âmire.
- Ebu Dâvûd Sicistânî. (1413/1992). Sünenu Ebî Dâvûd, İstanbul: Çağrı Yayınları- Dâru Sahnûn, 2. Baskı.
- Ebu'l Hüseyin Müslim. (1413/1992). el-Câmiu's-Sahîh, (nşr. M. Fuad Abdulbâkî), İstanbul: Çağrı Yayınları- Dâru Sahnûn, 2. Baskı.
- Ebu's-Suûd Efendi, (ts) İrşâdü'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâyâ'l-Kur'ani'l-Kerîm, Beyrut: Dâru İhyâi Tûrâsu'l Arabî.
- İbn Kesîr. (1988). Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm, Kahire: Dâru'l-Hadîs.

- İsmail Hakkı Bursevî, (1331). Rûhu'l-Beyân, İstanbul: Matbaa-i Âmire.
- Kur'ân-ı Kerim Meâli*, (2004). çev. Hayrettin Karaman vd. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kâtip Çelebi, (1943). “Keşfü’z-Zünûn”, İstanbul: Dersaâdet.
- Kılıç, Y. (2015). “Bir hatip ve Eğitimci Olarak Vanî Mehmed Efendi, Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri”, *International Periodical Fort the Languages, Literature and History of Turkish or Turcic*, Ankara: (cilt.10/3, ss. 617-632).
- Konuk, H. (2001). Vanî Mehmed Efendi'nin Münşeâtı: Transkripsiyon Tahlil ve Değerlendirme, Yayınlanmamış Yüksek Lisans, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî, (1983). Fethu'l-Kadir, Beyrut: Dâru'l-Marife.
- Parmaksızoğlu, İ. (1976). “Mehmed Efendi, Vanî” *Türk Ansiklopedisi*, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, (cilt. 23, ss. 47).
- Pazarbaşı, E. (2003). “Vanî Mehmed Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara: TDV Yayınları, (cilt, 28, ss. 458 459).
- Pazarbaşı, E. (1990). “Vanî Mehmed Efendi'nin Hayatı ve Eserleri” *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Kayseri. (361-370).
- Pazarbaşı, E. (1988). “Vanî Mehmed Efendi ve “Arâisü'l-Kur'an” Adlı Eserinin Tahlili” *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Kayseri.
- Pazarbaşı, E. (1994). “Vanî Mehmed Efendi'nin Zamanının Mutasavvıfları Hakkındaki Düşüncesi ve Onlarla Mücadelesi”, *Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Kayseri, (s. 459-466).
- Pazarbaşı, E. (2006). “Arâisü'l-Kur'an'da Türkler”, *Bilimname*, (cilt. 10, s. 13-31).
- Şihâbuddîn Mahmud el-Âlûsî, (1994). Rûhu'l-Meânî, Beyrut: 1994. Müessesetü'l-Risâle.
- Vanî Mehmed Efendi, (1120). *Arâisu'l-Kuran ve Nefâisü'l-Furkân ve Ferâdisü'l-Cinân*, Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Camii. (100).
- Vanî Mehmed Efendi. (1120). *Arâisu'l-Kuran ve Nefâisü'l-Furkân ve Ferâdisü'l-Cinân*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi (104).
- Vanî Mehmed Efendi. (1120). *Arâisu'l-Kuran ve Nefâisü'l-Furkân ve Ferâdisü'l-Cinân*, Kayseri Raşid Efendi Kütüphanesi (21525).
- Vanî Mehmed Efendi. (1120). *Arâisu'l-Kuran ve Nefâisü'l-Furkân ve Ferâdisü'l-Cinân*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi (2318).
- Veliyullah Muhammed b. Abdillâh el-Hatîn et-Tebrizî. (1961). *Mişkâtü'l-Mesâbih*, Dimeşk.